

Інтерв'юер та оповідач: досвід діалогу з учасниками Революції Гідності

Цимбал Тетяна Володимирівна,
професор, доктор філософських наук,
професор кафедри філософії і соціальних наук
Криворізького національного університету,
Україна, м. Кривий Ріг

У статті подано спробу осмислення досвіду проведення інтерв'ю з учасниками Революції Гідності, спогади яких були зібрані автором в межах реалізації проекту Українського інституту національної пам'яті «Майдан від першої особи». Доводиться, що у процесі створення усноісторичного джерела важливу роль відіграє як оповідач (учасник або свідок подій), так і власне інтерв'юер. Розглянуто особливості проведення інтерв'ю з особами, які мають травматичний досвід. Підкреслено особливе значення усноісторичних джерел у міждисциплінарних дослідженнях.

Ключові слова: інтерв'юер, оповідач, усна історія, Майдан, Революція Гідності.

Tetiana Tsymbal. Interviewer and narrator: the experience of dialogue with the participants of the Revolution of Dignity.

The article presents an attempt to comprehend the experience of conducting interviews with participants of the Revolution of Dignity, whose memoirs were collected by the author in the framework of the project of the Ukrainian Institute of National Memory «Maidan in the first person». It proves that both the narrator (participant or witness of the events) and the interviewer themselves play an important role in the process of creating an oral history source. The peculiarities of conducting interviews with people who had traumatic experiences are considered. The special importance of oral historical sources in interdisciplinary research is emphasized.

Key words: interviewer, narrator, oral history, Maidan, Revolution of Dignity.

Тема Революції Гідності та російсько-української війни залишається протягом останніх семи років найбільш актуальною та найбільш затребуваною в суспільному просторі України. Фокусування науковців, дослідників на трагічних подіях сучасної української історії є актуальним та водночас ризикованими, адже в даному випадку ми не дотримуємося терміну давності, не можемо бути нейтральними емоційно, не маємо часу на те, щоб дочекатися суспільного осмислення подій. Реалізуючи усноісторичні проекти, ми записуємо спогади учасників або очевидців подій безпосередньо після події або через невеликий проміжок часу. З одного боку, це дає можливість зафіксувати життєві історії, з яких час ще не стер болісні спогади, ще не встигли сформуватися суспільно-політичні стереотипи сприйняття подій, з іншого – свіжі травми іноді ускладнюють розмову інтерв'юера та оповідача. Саме певним аспектам взаємодії останніх і присвячено дану статтю.

Нагадаємо, що з метою збереження пам'яті про Майдан, гідного вшанування учасників Революції Гідності, які ризикували своїм життям заради позитивних суспільних змін, створено архів Майдану, основою якого стали спогади учасників та свідків протестних акцій. У свою чергу матеріали архіву увійшли до експозицій Національного музею Революції Гідності. Крім того, сам Майдан, на нашу думку, необхідно перетворити на місце пам'яті, адже «місця пам'яті живуть завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті немає, а значить необхідно створювати» та охороняти спеціальні центри пам'яті, «бастіони пам'яті» [4, с. 26]. Тим більше, що, за М. Фуко, минуле постійно змінює форму в дискурсі сучасного, реальність же минулого зберігається в артефактах його репрезентації [5].

Для досягнення цієї мети Український інститут національної пам'яті у березні 2014 р. започаткував проект «Майдан від першої особи». У рамках проекту збиралися спогади свідків та активістів Майдану з різних регіонів України. Аудіо- та відеоматеріали зберігаються сьогодні в архіві інституту і вже стали джерельною базою для істориків, документалістів, правозахисників і будуть використовуватись у подальшому [1].

З квітня 2015 р. УІНП розгорнув реалізацію проекту в регіонах. Для фіксації спогадів учасників Майдану у найбільших містах України були створені робочі групи, до складу яких увійшли місцеві науковці, студенти, громадські активісти. Так у Кривому Розі протягом 2015-2016 рр. нами записано 65 інтерв'ю, з яких 48 на радіо, 17 на телебаченні, 5 з них увійшли до першої частини збірки «Майдан від першої особи. Регіональний вимір» [3]. Матеріали заархівовані і можуть використовуватися у меморіальних заходах, просвітницькій діяльності, наукових дослідженнях та історичній документалістиці.

Вважаю необхідним підкреслити, що метод усної історії збирає разом спеціалістів різних наукових галузей: соціологів, антропологів, філософів, психологів, журналістів, що не є спеціалістами власне з усної історії. Але тим не менше ми використовуємо метод усної історії і самі усні історії у своїх наукових розвідках. Тобто сам метод усної історії акцентує не тільки взаємозв'язок різних галузей власне історичної науки, але й зв'язок історії з іншими науками.

Якщо виходити з того, що усна історія – це більше, ніж просто опитування учасників або свідків подій, це скоріше зміна фокусу уваги дослідників, що дозволяє зробити досвід суб'єкта предметом історіографії, передати через суб'єктивність певні культурні, життєві форми, то полідисциплінарність дослідження усної історичної джерел стає безсумнівною.

У процесі спілкування з учасниками Майдану, запису їхніх свідчень у нас виникла ціла низка питань, серед яких і проблема співвідношення колективної та індивідуальної пам'яті, і проблема поєднання буденності, повсякденності й героїчного начала на Майдані, проблема усвідомлення суб'єктом героїчної дії власне її сутності, усвідомлення граничності ситуації, її ризиків та небезпеки, а також проблема визначення ролей як оповідача (учасника або свідка подій), так і власне інтерв'юера у створенні усної історичної джерела, та особливостей проведення інтерв'ю з особами, які мають травматичний досвід. Саме останнім і присвячене наше дослідження, провідними методами якого є біографічне інтерв'ю та метод усної історії, а також філософська рефлексія, що дозволяє виявити найбільш глибокі, сутнісні характеристики предмету наукової розвідки, досягнути його не поверхово, а на рівні розуміння. Крім того, використовувалась інтервальна методологія, що доповнена методом демінзонального аналізу, задля отримання цілісного результату дослідження, об'єднання намагання зрозуміти суть історичних подій, проаналізувати факти і відслідкувати образ подій в пам'яті безпосередніх учасників.

У процесі проведення інтерв'ю (і пізніше – у процесі аналізу отриманих матеріалів) важливим для нас було розуміння своєї ролі як особи фактично залученої у процес створення усної історичної джерела, адже ми можемо свідомо або підсвідомо впливати на оповідача, а також визначення ролі останнього. Як правило, оповідачами були учасники (герої) подій або свідки. Але одна людина могла поєднувати декілька ролей: окрім названих, виступала і як носій та транслятор інформації, і як співавтор або, маючи належну освіту і рівень знань, як історик-інтерпретатор.

Проведення інтерв'ю ускладнювалися тим, що практично всі оповідачі мали травматичний досвід участі у Революції Гідності (розгін, побиття, допити у міліції тощо), а це змінює природу пам'яті, робить спогади виразними, неконтрольованими або навпаки витісняє їх. Західні дослідники підкреслюють, що особи, які пережили травматичні події схильні доповнювати свої історії домислами, символами тощо [7]. З іншого боку, є й ті, хто взагалі не хоче говорити про події, що викликають болісні спогади. І у нашому досвіді є такі випадки: декілька учасників Криворізького Майдану відмовилися від інтерв'ю.

У процесі проведення інтерв'ю з оповідачами, що мають безпосередній травматичний досвід, було виявлено такі проблемні аспекти:

- по-перше, проблема вербалізації травматичного досвіду, коли людина не може говорити про події, або не хоче згадувати їх;

- по-друге, проблема характерна для регіональних майданів – схожість досвіду інтерв'юера та оповідача (тобто, коли інтерв'юера знають як учасника місцевого Майдану, оповідачі обирають дві протилежні лінії: одні певним чином ніяковіють, бояться щось переплутати або свідомо чи несвідомо переоцінити свій внесок у розгортання подій, а інші навпаки – шукають підтримку своїх спогадів у інтерв'юера);

- по-третє, проблема вибору між індивідуальною та колективною пам'яттю, тобто оповідач вирішував, передавати особистий досвід чи переповісти певні узагальнені думки. Іноді це відбувалось підсвідомо. Власне тому, що людині важко озвучити, проговорити власний травматичний досвід, в її розповіді особистий досвід може витіснитися публічним дискурсом. У даному випадку інтерв'юер одночасно повинен був поєднувати образ офіційної академічної інституції, і роль зацікавленого слухача у приватній розмові, намагаючись за допомогою особистісних запитань вийти на екзистенційний рівень. У нашому випадку ситуація ускладнювалася тим, що записи проводилися на криворізькому радіо в присутності звукорежисерів, тому атмосферу приватної розмови, затишку було дуже важко створити.

Також проблема діалогу з учасниками Революції Гідності (а це відбувалося у 2015-2016 роках) полягала в тому, що частина оповідачів стали учасниками бойових дій і тема російсько-української війни була для них більш актуальною, ніж події зими 2013-2014 рр. У своїх розповідях вони повсякчас переходили на тему війни, яка певним чином віддаляла тему революційних подій. З одного боку, участь у Революції Гідності, а пізніше у бойових діях дозволили глибше зрозуміти сутність подій, доповнити офіційну інформацію про події особистими спостереженнями та міркуваннями учасників. З іншого боку, у частини учасників проекту вже з'явилося розчарування результатами революції. Події, що відбулися під час Революції Гідності, вже сприймалися частиною людей не як певне волевиявлення, а як одна з причин російської агресії на Сході України та анексії Криму.

Важливим, з нашої точки зору, є і такий аспект аналізу усних історій учасників Майдану, що пов'язаний з певними гендерними відмінностями у спогадах. Так жінки під час інтерв'ю більше зосереджені на емоціях, стосунках, деталях повсякденного життя. В жіночих спогадах більше оціночних суджень, інформації про переживання та психологічний клімат, психологічний стан. Чоловіки ж більше зосереджені на конкретних фактах, подіях, ролі організацій та інституцій у розгортанні подій.

Однак більше простежуються індивідуальні особливості усних історій, незалежно від гендерної приналежності: різна міра насиченості розповіді гендерними концептами, складними лексичними і синтаксичними конструкціями, різна міра міфотворчої складової, різна презентація в розповіді Я оповідача тощо.

Необхідно підкреслити, що фактично всі наші оповідачі були вдячні інтерв'юерам за те, що їх досвід потрібен, що науковців цікавить їхня думка, що вони не забуті. Особливо тішилися, коли чули що опитування проводиться під егідою Українського інституту національної пам'яті, адже, на їхню думку, це свідчило про державний інтерес до подій зими 2013-2014 рр..

У своїй роботі з оповідачами ми намагалися забезпечити таку атмосферу інтерв'ю, такий процес збору свідчень про події Революції Гідності, що може бути інтерпретований і як певна терапевтична робота з учасниками, і як політична дія. Важливим було не допустити повторної травматизації, а навпаки – сприяти зціленню. Але одночасно й отримати насичені свідчення, які можуть бути використані для вирішення більш широких дослідницьких завдань.

Під час проведення записів розмови поставало й завдання збереження інтерв'юером нейтральної позиції, адже він повинен залишатися емоційно врівноваженим. Проте це було також проблематично, враховуючи власний досвід науковців у регіонах, адже практично всі вони були учасниками місцевих Майданів.

Підкреслюючи полідисциплінарне значення усної історичної джерел, зауважу: для мене особисто (як для дослідниці, що працює в царині соціальної та екзистенційної філософії) в

розмові з оповідачем було дуже важливо зрозуміти, яким чином людина знайшла в собі потенціал, щоб відгукнутися на революційні події, які цінності та особисті характеристики дозволили здійснити ті чи інші вчинки, які особисті якості допомогли долати труднощі. По суті Революція Гідності – це гранична ситуація в житті людини, особливий доленосний момент, період локальної антропологічної катастрофи, коли буття вже не є грою, коли «дихає ґрунт і доля» [6, с. 191]. І мене цікавило, як людина пережила її, який екзистенційний досвід здобула. Тобто важливим було не просто реконструювати події на основі свідчень оповідачів, а зрозуміти звідки певні надії, сподівання та цінності прийшли в їхнє життя, зрозуміти значення подій для самої людини, мотиви дій та розуміння їх наслідків, іншими словами – зрозуміти біографічне значення подій.

Серед оповідачів у цьому контексті важко виділити когось одного, але досвід розмови з артистом балету Львом Чорним виокремлюється, тому що сам оповідач не був учасником подій Революції Гідності, але пізніше виконав головну роль у виставі «Повертайся живим», і саме це вплинуло на його сприйняття подій. У виставі, поставленій режисером Д. Тодорюком, розповідається про хлопця, який бере участь у подіях Майдану і замислюється над тим, чому інші люди не прагнуть свободи, а лише бездумно поглинають спотворену інформацію з телепрограм. У виставі акцентовано переживання героя, його почуття до Батьківщини, до людей. Л. Чорний у своїй розповіді підкреслює: «Герой, якого я зіграв, дуже багато пережив. Особливо тяжким було відчуття втрати, пов'язане із загиблими на Майдані. Жити з цим – неймовірно навантаження. ...Зігравши цю роль, я ніби пережив ті події... і дещо усвідомив, щось для себе відкрив... Зрештою я зрозумів, чого народ прагне – кращого життя для себе, звичайного і справедливого. Люди хочуть жити вільно! Я почав поважати цих людей і повністю їх підтримую» [2, с. 212-213]. Під час Майдану Лев дотримувався нейтральної позиції, не розумів, на який бік стати, бо не міг досягнути сутності подій, але виконання ролі учасника революції дозволило йому заглибитися у вир Майдану, поставити собі нові запитання, визначитися з ціннісними орієнтирами у своєму житті: «Від свого героя я взяв би таку якість, як готовність до боротьби – не лише з байдужістю людей, а насамперед із самим собою, зі своїми негативними рисами. ...Особисто для мене любов до свого народу полягає в тому, що я як професіонал віддаю йому себе, танцюючи на сцені, ділячись своєю творчістю» [2, с. 212-213]. Саме виконання ролі у спектаклі стало для Л. Чорного тією «граничною ситуацією», яка веде до глибоких світоглядних змін, до вибору «екзистенційної стратегії» (Ф. Лазарев) буття, а інтерв'ю надало можливість оповідачу вербалізувати та детальніше проаналізувати ці зміни.

Отже, усні історії дозволяють зазирнути у галузь, недоступну іншим методам, почути голос безпосередніх учасників подій, а не спостерігачів. І хоча усна історія не має на меті реконструювати події на основі свідчень, проте останні дозволяють скорегувати існуючі документи, архівні матеріали, а це сприяє досягненню більш значних фундаментальних результатів. Усні історії фактично перетворюють об'єкт дослідження в суб'єктів, а суб'єктивність і досвід суб'єктів – у предмет історіографії, дозволяючи створити більш яскраву історію подій (звичайно не завжди більш достовірну). Тим не менше суб'єктивність усної історичної джерел може бути врівноважена порівняльними дослідженнями.

У перспективі, вважаю було б дуже цікаво повторно записати інтерв'ю з учасниками проекту «Майдан від першої особи» за кілька років та відслідкувати, які зміни в інтерпретації подій за цей час відбулися. У якості міждисциплінарних перспективними, з нашої точки зору, можуть бути й дослідження мовних портретів учасників Революції Гідності (як у філософському, так і лінгвістичному, соціологічному та психологічному аспектах), гендерні та культурологічні дослідження, а також дослідження мови тіла оповідачів (за умови збереження відеозапису) тощо. Архіви усної історичної студії розкривають найширші можливості для проведення полідисциплінарних досліджень у майбутньому.

Бібліографія

1. Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності. – Київ : К.І.С., 2015. – 320 с.

2. Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах. – Вип. 2. – Київ : К.І.С., 2016. – 304 с.
3. Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип.3. : у 2 ч. Ч 1. АР Крим – Луганська область. – Київ : К.І.С., 2017. – 416 с.
4. Нора П. Проблематика мест памяти, [в:] Франция – память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1999. – 328 с.
5. Фуко М. Археология знания. – Киев : Ника-центр, 1996. – 208 с.
6. Ясперс К. Философская автобиография / К. Ясперс // Западная философия. Итоги тысячелетия. – Екатеринбург : Деловая книга; Бишкек : Одиссея, 1997. – 656 с. – С. 15–152.
7. Trauma and Life Stories: International Perspective / Ed. By K. L. Rogers, S. Leydesdorf and G. Dawson. London, 1999.